

U BEVINDT ZICH HIER

Voor Riko en Lewis,
die gelijk hebben als ze klagen dat ze hun vader te veel achter een
scherm hebben zien zitten.

Inhoud

Zien, zin, zen en het antropoceen. Inleidende notities	9
I Aandacht en verblinding	33
1 Oedipus P.I.	35
2 Van lot los	49
3 Oedipus esotericus	59
4 De eeuw van de sfinx	70
5 Hoogmoed en hoop	82
II Wat betekent het dat alles brandt?	95
6 Waarom snoozen geen goed idee is	97
7 Korte inleiding in de holocene zingeving	108
8 De holocene Boeddha	120
9 Hoe herken je een antropoceen zingevingsveld?	133
10 Waar is onze thuis?	150
11 Zingevingspad: porositeit en uitstraling	173
III De rode aarde	185
12 Een veld van hybriden	187
13 Waar een wiel is, is een weg	210
14 Aandachtseconomie en aandachtsecologie	237
IV Een moreel klimaatsysteem	279
15 De vorm van een icoon	281
16 KMK-thetiek	308

17	KMK-ethiek	328
18	KMK-esthetiek	355
	U bevindt zich dus hier	389
	Veel te kort dankwoord	401
	Verklarende woordenlijst	403
	Noten	412

Zien, zin, zen en het antropoceen

Inleidende notities

Afb. 1. Fernand Khnopff, *Des caresses* (1896). Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

1 Hier

Enkele jaren geleden bezocht ik voor het eerst de benedenverdieping van het Museum voor Schone Kunsten in Brussel. Die heeft een wereldvermaarde collectie Belgische symbolistische kunst. Ik was er nog nooit geweest, omdat ik doorgaans allergisch reageer op symbolistische schilderijen. Ze lijken me het zichzelf te gemakkelijk te maken door langharige maagden in witte gewaden te laten rondwaren in iets wat een ritueel moet voorstellen. Of door een mysterieuze diepgang te suggereren met half doorzichtige gouden figuren die in een bos verschijnen. Dus ja, ik liep door de zalen van de benedenverdieping met een ietwat oneerbiedige snelheid, met mijn voorgekauwde besluit dat ik alles wel op tien minuten gezien zou hebben. Tot ik plots bleef stilstaan. Lang.

Ik stond voor een vreemd schilderij, dat ik al weleens gezien had in een boek of zo, maar ik wist niet meteen waarom het me nu wel zo hevig greep. Het doek was horizontaal en langwerpig, het formaat van een oude westernfilm, met een gelijkaardig desolaat en flets landschap. Op de voorgrond stond een bizar koppel. Een jonge kerel in een nonchalante cowboyachtige houding, met een ontbloot en bleek bovenlijf en een piepklein zilveren bh'tje. Wat het helemaal bizar maakte, was dat de man wang aan wang stond met een wezen met een langgerekt panterlijf en een lichtjes mannelijk aandoend vrouwenhoofd. Het plakkaatje naast het werk vertelde dat het ging om *Des Caresses* (1896) van Fernand Khnopff (1858-1921). Olie op doek. Een halve meter hoog en anderhalve meter breed (afb. 1, p. 9). Die gegevens hielpen me niet om te begrijpen waarom ik daar, in een zaal met symbolistische werken nog wel, aan de grond genageld stond. Ik vóélde wel dat ik iets belangrijks zag, iets wat ertoe deed, en wat me mogelijk voor lange tijd zou bezighouden, maar wat?

Hoe langer ik bleef kijken, des te sterker de indruk werd dat ik oog in oog stond met een schilderij dat, hoewel het meer dan een eeuw geleden geschilderd werd, op de een of andere manier kon uit-

drukken wat het betekent om in onze tijd te leven. Wat het betekent om 'hier' te zijn. Dat daarbij stilstaan, net zoals het schilderij zelf, gegarandeerd vreemd zou aanvoelen. Vreemd verweesd, maar ook onwezenlijk boeiend.

2 Zin

Wat betekent het om hier te zijn, op deze aarde, die op dit moment een gigantische klimaatverandering doormaakt?¹ Wat kan de klimaatverandering te maken hebben met zingeving? Is de klimaatverandering niet eerder iets voor de objectieve natuurwetenschappen? En is zingeving niet iets subjectiefs wat ieder voor zich moet uitmaken? Nee, zo simpel is die tweedeling niet. Natuurlijk laten we de studie van het klimaat het best over aan degelijk opgeleide natuurwetenschappers die in wereldwijde peerreviewnetwerken elkaars gegevens, berekeningen en methodes nakijken op fouten. Onfeilbaar is dat niet, maar dit is wel het grootste en betrouwbaarste kennisverwervingssysteem dat de mensheid ooit heeft gekend. En als net dat ongezien betrouwbare systeem ons al decennialang steeds alarmerender berichten stuurt over de toestand van het wereldwijde klimaat en de catastrofale gevolgen die dat met zich zal meebrengen, dan zou je denken dat de hele wereld daar zo snel en zo gepast mogelijk op reageert. Maar dat is op stuitende wijze niet het geval.

De Belgische klimatoloog Philippe Huybrechts, medeauteur van het IPCC, het VN-klimaatrapport, vertelt de geschiedenis van het klimaatnegationisme in vier stappen.² Toen zijn collega's veertig jaar geleden de kat de bel aanbonden, kregen ze van de beheerders van de maatschappij (politici, bedrijfsleiders) te horen dat hun cijfers vast verkeerd waren. Nadien, toen de cijfers niet meer ontkend konden worden, werd wel erkend dat er iets op til was, maar dat de mens er onmogelijk verantwoordelijk voor kon zijn. Nadat ook onomstotelijk gebleken was dat de huidige klimaatverandering veroorzaakt wordt

door de impact van menselijke activiteiten op de aardse ecologie, klonk de standaardreactie dat dit zeker waar en belangrijk was, maar dat er nu eventjes andere en dringender zaken opgelost moesten worden, zoals de sputterende economie, of verkiezingen die gewonnen moesten worden. En nu klinkt doorgaans het antwoord dat we ons niet mogen verliezen in doemdenken, want binnen vijftig jaar zullen we vast wel beschikken over de juiste technologie om het klimaat weer netjes in het gareel te laten lopen.

Vanwaar die hardnekkige weigerachtigheid om het beest in de bek te kijken? Het ontbreekt niet aan theorieën daarover. In haar boek *Living in Denial* (2010) bespreekt en ontkracht de Noorse sociologe Kari Marie Norgaard een hele reeks van deze theorieën. Het gebrek aan bereidwilligheid of slagkracht om gepast te reageren op de klimaatdreiging ligt alvast niet aan een gebrek aan informatie, want die is er ten overvloede. Het ligt ook niet aan cognitieve dissonantie: twee niet met elkaar te verenigen dingen tegelijkertijd geloven, zoals weten dat broeikasgassen gevaarlijk zijn maar niet het probleem zien van onze eigen vliegreizen of vleesconsumptie. We beseffen heus wel dat de twee niet met elkaar te verenigen zijn, dus we zijn niet cognitief dissonant. Het probleem is ook niet dat mensen nu eenmaal kortzichtige egoïsten zijn, want ook wie zich niet ecologisch verantwoord gedraagt, vertoont vaak genoeg altruïstisch gedrag. Aan een al te naïef geloof in de politiek ligt het ook niet, want zo groot is dat geloof allang niet meer. En ook blind vertrouwen in technologie is maar in heel kleine kringen te vinden. De verklaring waar Norgaards onderzoek wel positief resultaat op boekte, was dat mensen de situatie niet tot zich durven te laten doordringen, *uit angst dat ze daardoor elke zin van het bestaan zouden verliezen*.³

Dat is een conclusie om een tijdje bij stil te staan.

De vreemde spreidstand tussen wat we erkennen te weten van de klimaatverandering en wat we bereid zijn om eraan te doen, is dus tenminste ten dele een zaak van zingeving. Onze gebruikelijke wijze om aan zingeving te doen past op de een of andere manier niet bij

onze situatie, die geen weerga heeft in de hele geschiedenis van de mensheid en zelfs van de aarde. Onze oude en nieuwe mythes, waar we dagelijks en onbewust gebruik van maken om zin te geven aan ons leven, helpen ons daarin nauwelijks. We moeten de bronnen van onze zingeving weer bovenhalen, bestuderen en helemaal opnieuw ziften, zodat ze relevant kunnen zijn voor onze tijd.

3 Antropoceen

In een beruchte lezing uit 2000 verklaarde de Nederlandse geoloog Paul Crutzen dat we sinds de industriële revolutie in een nieuw geologisch tijdperk leven: het antropoceen.⁴ Het tijdperk (*ceen*) waarin de invloed van de mens (*antropos*) de omvang van een natuurkracht heeft gekregen. Natuurkrachten hebben de levensomstandigheden op de aarde verschillende keren radicaal veranderd. Zoals de meteoriet die 65.000 miljoen jaar geleden het tijdperk van de dinosaurussen wegvaagde en het tijdperk van de zoogdieren inluidde. Of de cyanobacteriën die 1,8 miljard jaar de aardse atmosfeer volpompten met een nieuw gas, zuurstof. Dat was dodelijk voor heel wat levensvormen en maakte daardoor plaats voor de dingen die we vandaag ‘planten’ en ‘dieren’ noemen. 11.700 jaar geleden veranderde de kanteling van de aardas ten opzichte van onze baan rond de zon, wat mogelijk ervoor gezorgd heeft dat het grillige klimaat van het pleistoceen met zijn ijstijden plaatsmaakte voor het veel mildere en stabielere klimaat van het holoceen.

Het holoceen had normaal gezien 50.000 jaar langer geduurd. Grofweg sinds de laatste twee eeuwen is de druk van de mens op de aarde echter zo groot geworden dat het hele wereldklimaat verstoord is geraakt en een nieuw tijdperk is ingezet. Dat holoceen, stelde Crutzen voor, is dus recentelijk vervangen door de antropocene omstandigheden, veroorzaakt door de bewuste activiteiten van mensen, zoals de uitstoot van broeikasgassen.

De benaming ‘antropoceen’ is controversieel. Bij het schrijven van deze inleiding meldt het wetenschappelijk tijdschrift *Science* dat een panel geologen ‘antropoceen’ finaal afwijst als benaming voor een nieuw *geologisch* tijdperk.⁵ Daar hebben ze strikt geologische argumenten voor. Daarbij ontkennen ze niet dat de levensomstandigheden op aarde de laatste twee eeuwen of zelfs de laatste tachtig jaar onherkenbaar en zelfs onherstelbaar veranderd zijn, noch dat menselijke activiteiten aan de grondslag daarvan liggen. Het artikel in *Science* besluit dan ook opvallend genoeg dat we het woord ‘antropoceen’ wellicht toch zullen blijven gebruiken. Dus niet als geologische term, maar als beschrijvende term voor de grondige verandering van de aardse levensomstandigheden. Misschien is ‘antropoceen’ daarmee wel in de eerste plaats een zingevend woord geworden, en die functie zal het in dit boek ook hebben.

4 Zien

U bevindt zich hier is een boek over beelden. In letterlijke zin. Elk hoofdstuk is gebaseerd op een afbeelding, vaak een schilderij. En in figuurlijke zin. Het gaat over denkbeelden. En over hoe belangrijk ze zijn. Wereldbeelden, mensbeelden, zelfbeelden en metaforen spelen een bijzonder grote rol in ons leven, ook als we ons daar niet altijd bewust van zijn. Mensen maken ook al heel lang beelden. De oudste ons bekende tekeningen, die zijn gevonden in de Indonesische Leang Tedongge-grot, zijn maar liefst 45.000 jaar oud.⁶ De oudste ons bekende schrijfsystemen, gedrukt in Soemerische kleitabletten, zijn maar 5000 jaar geleden ontwikkeld.⁷ Als dit klopt, dan zijn we op zijn minst negen keer langer vertrouwd met beelden dan met schrift – om nog maar te zwijgen van het feit dat schrift tot heel recent slechts door een heel kleine elite gebruikt werd.

Beelden doen iets met ons wat we niet altijd evengoed in woorden kunnen uitdrukken. Ze drukken iets uit van onze manier van in het

leven te staan, en geven die manier ook mee vorm. Bij grote kunstwerken kun je dat effect soms live ervaren. Wolken of eiken zijn voor altijd anders als je de schilderijen van John Constable hebt gezien. Een weide met klaprozen is anders nadat je een weide van Claude Monet zag. Oude Japanse zenkalligrafie maakt van afgebladderde zebrapaden iets wat ze tevoren nooit waren. Zelfs banale betonnen paaltjes wekken een andere wereld op als je het werk van Roger Raveel kent. Daarom alleen al is het goed om zelf vaak te tekenen – ook als je daar helemaal niet zo goed in bent. Je leert erdoor te kijken. Het is ook goed om lang en vaak naar andermans beelden te kijken, vooral als die er wél heel goed in zijn. Je ziet er de wereld anders en rijker en helderder door.

5 Zien

Tekenen is mijn oudste liefde. De eerste tekening waarvan ik me nog herinner haar graag getekend te hebben, maakte ik in de eerste kleuterklas en ze toont een bakker, want dat was de opdracht, met kattenogen, want wij hadden net een katje in huis gehaald. Ik heb de tekening nog en koester haar als een symbolische aftrap van een leven vol tekeningetjes. Tot op de dag van vandaag zijn er overal in huis krabbeltjes van mijn hand te vinden, soms helaas ook op officiële documenten waar je beter geen tekeningetjes op zet.

Op mijn dertiende won ik een lokale cartoonwedstrijd. Het was de eerste en laatste keer dat ik een wedstrijd won. Een krant berichtte erover en mijn grootmoeder – die verder nooit iets zei over mijn tekeningen – had het artikel aan haar keukenmuur opgehangen. Vanaf dat jaar gaf ze me wel elk jaar de catalogus van het Cartoonfestival van Knokke-Heist cadeau. In de catalogus van 1983 stond een cartoon van de Italiaan Gianetti Roberto die mij nog altijd regelmatig voor de geest komt. De cartoon toont een drenkeling midden op zee. Hij ziet er miserabel uit en klampt zich vast aan een stuk wrakhout. Hij